

Димитрије Трифковић*
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет

УДК: 930.85(37)
94(37)
DOI:10.19090/gff.v50i2.2591
orcid.org/0009-0001-8467-3573
Originalni naučni rad

КУЛТ ЕЛАГАБАЛА У РИМСКОМ ЦАРСТВУ

Елагабал је био бог Сунца из сиријског града Емесе, данашњег Хомса. То је заправо једна локална верзија соларног бога Баала који је доминирао пантеоном ширег подручја на Леванту. Култ остаје ограничен на завичајни простор све до директног укључивања Сирије у састав римске државе. Прекретницу је означио долазак на власт четрнаестогодишњег Марка Аурелија Антонина (218–222), касније прозваног Елагабал или Хелиогабал. Он је прогласио Непобједиво Сунце Елагабала за врховно римско божанство, чак изнад самог Јупитера. Сачувани извори пружају могућност детаљније реконструкције и нових тумачења. Срамном смрћу Марка Антонина окончана је и његова омражена религијска реформа.

Кључне ријечи: Елагабал, Римско царство, Емеса, Марко Аурелије Антонин, династија Севера, римска религија.

Обожавање Сунца је чинило неизоставни дио вјеровања свих античких цивилизација.¹ Ипак, у најранијем периоду историје бог неба је

* trifkovicdimitrije@gmail.com

¹ У најстаријој медитеранској, тј. египатској, цивилизацији Сунце је посебно обожавано за вријеме фараона Ехнатона (око 1350–1334. п.н.е.) из XVIII династије и периода Новог царства. Аменофис или Аменхотеп IV је поступно реализовао своју религијску реформу током владавине. Поставио је култ Атона као сунчевог диска на чело цијелог египатског пантеона. Изградио је нову престоницу царства, Ахетатон, и узео другачије владарско име, Ехнатон. Ново име је значило „Онај који је одан (или користан) Атону“ и одсликава преданост апсолутном богу без антропоморфних карактеристика. Укинута је поштовање осталих египатских богова и њихови храмови широм државе су затворени. Требало је обожавати само Атона као јединог бога и узданицу који кроз краљевску владарску породицу помаже и благосиља обичне људе на земљи. Иако је у ранијој историографији Ехнатонова религија посматрана као најстарији познати облик монотеизма, данас се она интерпретира као хенотеизам. То значи да је Атон био врховни бог творац, а сва остала египатска божанства само његова манифестација у другом облику. Ипак, са смрћу фараона Ехнатона напуштена је његова реформа и враћен стари класични религијски систем (Stefanović, 2020²: 186–195). Исту судбину је доживјела и

имао доминантну улогу. Поштовање сјајне Звијезде преузима примат тек са развојем напреднијих култура које усавршавају свој систем функционисања и тиме добијају све елементе државе. Тако су и стари Римљани имали свог бога Сунца који се звао Сол, те је заузимао споредно мјесто у хијерархији њиховог пантеона. Рим је након оснивања представљао прави примјер једног изразито аграрног друштва које посједује снажан исконски морал и везу са природом. Због тога је и рана римска религија била првенствено упућена на природни циклус производње хране. Сол није означавао Сунце као небеско тијело које има своје кретање према законима астрономије, већ изворну силу која обезбјеђује топлоту, свјетлост и узгој пољопривредних производа. На тај начин, оно има атрибуте плодности и омогућује живот на земљи и прехрану људима (Latte, 1960: 231–233). Старост култа Сола је врло велика и постоје наговјештаји о коријенима који иду уназад све до другог римског краља Нуме Помпилија. Поштовање овог бога се наставља кроз цијели период Републике и новчићи приказују антропоморфног Сола са сунчевим зрацима око главе или како вози своју квадригу. Сачувани вјерски календари свједоче о празнику 9. августа у част бога који се назива Sol Indiges (Ferguson, 1970: 44–46). Ово је потврда да се ради о домаћем римском божанству, а не о прихватању грчког Хелиоса² или неког другог страног бога. Октавијан Август као први император продужава ову традицију у склопу своје вјерске политике која тежи ка обнављању старе римске побожности. Зато је пренио два велика обелиска из Египта у Рим и посветио их домаћем Сунцу (Sol Indiges). У самом граду су постојала два храма подигнута у част овог божанства, на Квириналу и у саставу Циркус Максимуса (Halsberghe, 1972: 29–33). Без обзира на ово, култ Сола не игра

вјерска реорганизација римског цара Марка Аурелија Антонина (Елагабала) почетком III вијека.

² Хелиос је бог Сунца у грчкој митологији и религији. Он сваког дана путује по небу у својим златним кочијама које вуку четири крилата коња. Обучен је у сјајну одјећу и свако јутро доноси свјетлост на земљу, док навече залази на крајњем западу. Као синоним Сунца, види све догађаје на планети и сматран је свједоком истине пред којим се не може ништа сакрити. Иконографски је најчешће приказиван са сунчевим зрацима или самим соларним диском око главе, те у својим кочијама. У хеленском свијету Хелиос је највише поштован на острву Родосу, које му је и било посвећено. Ту је у III вијеку старе ере подигнута огромна статуа овог бога која је сматрана за једно од седам свјетских чуда антике. Хелиос ипак није убрајан међу најважнија грчка божанства и добар дио његових атрибута је преузео Аполон, који је и сам имао значајне соларне карактеристике (Срејовић, Цермановић-Кузмановић, 1987²: 456–457).

важну улогу у религијском животу Рима ни у периоду Републике нити за вријеме раног Царства.

На другој страни, цивилизације старог Истока су његовале миленијумску традицију поштовања бога Сунца. Скоро сваки важнији сиријски град имао је своју верзију Баала као соларног божанства (Latte, 1960: 348–349). Без обзира на све сличности, ови култови остају одвојени вјероватно као посљедица политичке расцјепканости Сирије кроз историју. Због тога се често у посветама богу јављају имена градова у виду епитета, који јасно требају да истакну специфичну локалну варијанту Баала. Тако је и град Емеса, данашњи Хомс у Сирији, посједовао свог соларног бога по имену Елагабал. То је заправо Баал из Емесе и извори га недвосмислено дефинишу као бога Сунца са посебним домицилним називом (Dio Cass. LXXIX.31). Емеса је трговачки и стратешки важан град који се налази на једином путу који повезује пустињску Палмиру са осталим дијеловима Сирије и великим лукама на обали Средоземног мора.³ Насеље је ипак било најпознатије по култу Елагабала као градског патрона. Сам назив божанства потиче од арапских ријечи „Ел“ и „габал“ које означавају бога и планину (Birley, 2002: 71).⁴ Тако би његове изворне карактеристике подразумеивале

³ Први помени Емесе у историјским изворима тичу се I вијека старе ере и коначног распада краљевине Селеукида као једне од три хеленистичке државе настале подјелом Александровог царства. Способни арапски шеик Шамшигерамус је искористио тренутну ситуацију и отказао помоћ краљу Антиоху XIII. Помпеј Велики је након успјешног рата основао нову римску провинцију Сирију 64. године прије Христа, док је Шамшигерамус награђен за свој допринос. Од тада Емеса добија своју самосталност под локалном династијом краљева који су уједно били и врховни свештеници бога Елагабала. Међутим, несигурна слобода је имала своју цијену. Владари Емесе су као римски клијенти често морали да шаљу додатне војне трупе. Тако је краљ Сохемус послао значајне контингенте војника за Неронов рат против Партије, као и Веспасијаново гушење јеврејског устанка и припајање Комагене. Зато је награђен добијањем почасног конзулског статуса (Birley, 2002: 69–70). Убрзо послје његове смрти Емеса губи свој повлаштени положај и бива прикључена римској провинцији Сирији. Изгледа да се то десило за вријеме цара Веспасијана или неког од двојице његових синова из династије Флавијеваца (Cumont, 1956: 110). Међутим, постоји и другачије мишљење да је Емеса чувала одређени степен унутрашње аутономије све до владавине императора Антонина Пија (138–161). Наиме, тада су се први пут појавили новчићи из Емесе на којима је био представљен лик самог римског цара (Turcan, 1985: 22).

⁴ Ријеч Елагабал има семитско поријекло, конкретно западносемитско (арамејско или староарапско). Састоји се од два дијела: El што значи бог у већини семитских језика, те Gabal што значи планина или брдо. Дакле, вјероватно је у питању нека локална света планина код Емесе под покровитељством свемоћног божанства. Вид.

планинско божанство. Доказ за то је бетил, велики црни камен купастог облика, који је симболизовао Елагабалову земаљску инкарнацију. Наиме, вјерници су сматрали да је камен пао са неба као дар самог бога, док су у природним неравнинама на површини бетила видјели рељефну слику Сунца (Hdn. V.3.5). Као таква, њихова реликвија није дјело људских руку већ божији поклон који показује милост и наклоност са неба.⁵ Богови Сунца су иначе били веома поштовани међу старим номадским Арабљанима. Представљали су побједу живота сваког јутра у крајевима бедуина и бројних арапских племена. Упадљива је сличност са црним каменом Кабом из Меке који је такође предисламског поријекла, али су га и муслимани касније прихватили као Алахов симбол (Drijvers, 1981: 247). Сама ријеч бетил вјероватно потиче од семитске верзије bethel која дословно значи „божија кућа“ (Icks, 2011: 66). Народи са простора Анадолије и сјеверне Сирије су и вијековима раније поштовали бројна планинска божанства као небеске суверене и због тога их приказивали са орлом. Иста ствар је присутна и у култу Елагабала. Новчићи из Емесе показују орла на бетилу или унутар самог храма. Ова птица грабљивица је симболизовала небеску владавину бога (Turcan, 1996: 177).⁶ Важно археолошко откриће из околине данашњег

Turcan, 1996: 176–177. О снажном арабљанском утицају у Емеси, Палмири и околном подручју у унутрашњости Сирије кроз цијели римски период вид. Bowersock, 1983: 117–118.

⁵ У ширем региону данашњег Блиског истока у антици је постојала честа пракса да се божанства не представљају у антропоморфном облику. По томе Елагабал из Емесе није никакав изузетак. Фригијска богиња Планинска Мајка, која се у грчком свијету поштовала као Кибела а у римском као Велика Мајка, слављена је такође у виду великог црног камена. Тај камен је чак у вријеме Другог пунског рата пренесен из малоазијског Песинунта у Рим. Врховни бог Набатејаца, Дусарес, приказиван је кроз апстрактне симболе. И код старих Јевреја је строго забрањивано представљање Јахвеа у људском лику. Исто правило су касније усвојили муслимани за свог Алаха. И многе друге карактеристике Елагабаловог култа треба сагледавати у ширем контексту тог региона. Тако су и обрезивање и забрана једења свињетине били прописи који су постојали код арапских племена, Јевреја и разних других семитских народа. Само обожавање Баала као врховног бога је било веома распрострањено, семитска ријеч Баал значи Господар (Rives, 2007: 59–67).

⁶ Поред тога, орао је у старом свијету представљао чест симбол разних појава и идеја. Имао је и соларни карактер као моћна птица која може да лети врло високо и гледа право у Сунце. Сматран је за владара свих птица који тиме означава врховну власт и ауторитет. Такође, орао је у древној Персији био истакнути симбол побједи који се налазио на застави ахеменидске војске (Ševalije, Gerbran, 2009: 641–646). Сва ова обиљежја орла могу се примијенити на случају Емесе и божанства које су њени житељи поштовали као врховног бога и Непобједиво Сунце.

Хомса пружа додатну потврду. Пронађена стела представља рељеф Елагабала поред бога Арсу⁷ који је у пуној ратничкој опреми. Баал из Емесе је исклесан у виду планине на којој стоји велики орао са дјелимично раширеним крилима (Drijvers, 1981: 247–248). Осим фигура дијела пантеона Емесе, натпис прецизира да је у питању Елагабал. Видимо једно божанство које садржи битне елементе арабљанске и сиријске религије.

Успостављањем трговачких и културних веза са Емесом, стари Грци су прилагодили име бога у Хелиогабал. Разлог за то није само у сличности двије ријечи, него и што су Хелени сигурно знали да се ради о соларном божанству па су га упоредили са својим Хелиосом (Birley, 2002: 71). Спајање карактеристика планинског и соларног бога није никаква нелогичност. Сунце излази сваког јутра из планинских врхова и одатле се виде његови први зраци. Митра⁸ је одличан примјер соларног божанства које се рађа из стијене (Tugan, 1985: 35–36). Култне иконе и скулптуре га често приказују у сцени рађања из камена, а и натписи понекад носе епитете који упућују на настанак бога из стијене. Емеса је имала велики и раскошно украшен храм посвећен Елагабалу. Извори говоре да су и сви околни владари слали богате поклоне у светилиште сваке године, те да је оно било и циљ многих ходочасника из

⁷ Арсу ('Arṣū) је старо божанство степе и пустиње из сиријске Палмире. Његови коријени се налазе у религији западносемитских народа, посебно древних Арабљана. Имао је астрални карактер као вечерња звијезда и пратилац Сунца, те му је подигнут и храм у Палмири. Посједовао је изразита заштитничка својства као бог који чува људе и стоку из каравана на опасним трговачким путевима кроз пустињске предјеле. Због тога је иконографски често представљан као наоружани јахач камиле, покровитељ трговаца на витално важним караванским путевима у Сирији и Арабији. Доласком Римљана у ове крајеве прилагођава се и иконографија бога. Споменици из периода Римског царства показују Арсуа у чисто римској војничкој опреми коју чине пун оклоп, шлем, копље и штит који је понекад украшен римским мотивима. Зато је на рељефима и неким грчким натписима некада чак поистовјећиван са хеленским Аресом и римским Марсом (Hvidberg-Hansen, 2007: 5–30).

⁸ Митра је још једно соларно божанство које је у виду Непобједивог Сунца (Sol Invictus) поштовано у свим крајевима Римског царства. Према култној легенди, рођен је из стијене као што се Сунце рађа из највећег каменог свода на хоризонту. Извршио је низ подвига на Земљи у корист човјечанства, од којих је најбитнији убијање бика. Овај чин тауроктоније је омогућио настанак живота и искупљење људских душа. У суштини, митраизам је представљао мистеријску религију која је кроз иницијацију и узоран живот обећавала спасење и бесмртност на другом свијету својим вјерницима. Тиме се у доброј мјери може објаснити велика прихваћеност култа Митре међу становницима Римске империје (Срејовић, Цермановић-Кузмановић, 1987²: 270–271).

региона (Hdn. V.3.4). Ипак, култ Елагабала остаје ограничен на подручје Леванта и након укључења ових територија у састав Римског царства и његовог провинцијског система.

Од II вијека, изгледа од времена цара Хадријана, у Римској империји се јавља интензивно поштовање соларног божанства у облику Sol Invictus (Halsberghe, 1972: 46). Ширење овог култа је примјетно и током владавине Комода (180–192), првог римског цара који је додао епитет Invictus својим званичним титулама. Представници династије Север дају нови подстицај овом процесу. Септимије Север је поред титуле Непобједивог ковао новац са ликом бога Сола који има специфичну цареву браду. Његови синови Каракала и Гета су понекад приказивани са сунчевим зрацима око главе или у вожњи кочије са четири коња која подсјећа на Солову квадригу (Ferguson, 1970: 51–52). Чињеница да се Баал из Емесе појавио у Риму у моделу Sol Invictus Elagabal довела је до низа погрешних интерпретација историчара. Халсберге је у формулама Sol Invictus и Deus Invictus видио утицај источњачких божанстава која од II вијека продиру у Римско царство. Непобједиво Сунце је кроз уплив оријенталне астрологије симболизовало свакодневну побједу ове Звијезде над силама таме и зла. Након упорне борбе, Сунце се ипак свако јутро јављало као побједник. Тако је аутор криво закључио да сваки вид Sol Invictus означава Елагабала као чисто источњачког и најважнијег сиријског соларног бога (Halsberghe, 1972: 36). Послије дуге и детаљне расправе, у данашњој историографији преовладава мишљење да је Непобједиво Сунце индигено римско божанство које одражава нову политичку реалност и идеологију апсолутне царске власти (Gavrilović Vitas, 2021: 140–141). Сама иконографија римског Сола значајно се разликује од начина на који је представљан Елагабал.⁹ Поред тога, извори

⁹ Натписи сваки пут стриктно наводе име Елагабала када се односе на соларног бога из Емесе. Осим тога, Елагабал се визуелно увијек приказивао у виду камена бетила на којем се често налази орао. За разлику од тога, иконографија римског Сола је потпуно другачија и јавља се у три основна типа. Сол је без изузетка младић без браде и са дужом косом. Око главе најчешће има сунчеве зраке, а само понекад ореол. Представљан је углавном наг са плаштом на леђима. У рукама држи своје атрибуте, бич и земљину куглу, или пружа увис десну руку у положај поздрављања. Приказиван је на три начина: у стојећем ставу, као возач кочије коју вуку четири коња, те само дјелимично у виду бисте или главе са сунчевим зрацима. Чак и новчићи из времена владавине цара Марка Антонина (218–222) имају утиснут лик Сола из прве иконографске категорије, као стојећа фигура са уобичајеним атрибутима. Дакле, потпуно је јасно да су Елагабал и римски Сол различита и одвојена божанства, те да се коначно морају одбацити старији

свједоче да су и бројна римска божанства носила епитет Непобједивих још од периода Републике, дакле много прије јачег уплива култова са Истока (Gavrilović Vitas, 2021: 141). Због тога у форми Непобједивог Сунца не можемо аутоматски распознати Елагабала нити било којег другог оријенталног соларног бога.

Митра је још један бог који је поштован као *Sol Invictus*. Због тога је настало и нетачно поистовјеђивање Митре и Елагабала (Робер, 2009: 48). Напросто, античка религија је функционисала на другачијим принципима. Бројна слична соларна божанства у Царству су одсликавала тежњу ка хенотеизму и тзв. паганском монотеизму (Thomas, 1980: 192). Идентификација богова на римском Истоку се одвијала на локалном нивоу, а не на неком ширем или универзалном. Зато се уз њихова имена често јављају називи градова или других топонима који јасно наглашавају поријекло богова, без обзира на основна имена или атрибуте који могу бити општепознати широм старог свијета. Циљ је био препознати божанства као примарно локална (Kaizer, 2013: 125–128). Стога морамо бити врло опрезни са тумачењем свих извора који помињу култ Непобједивог Сунца, те категорисати Елагабала само када се његово име изричито наводи. Све другачије оцјене су плод претпоставки које је немогуће доказати и које не морају бити исправне. Свемоћ неког бога се огледа у његовом доминантном положају унутар одређеног религијског система. Тим прије што и многа друга оријентална (Latte, 1960: 352–353) као и домаћа римска божанства (Gavrilović Vitas, 2021: 141) носе епитет *Invictus*. Елагабал је био свемогући врховни бог само за грађане Емесе и њеног ближег региона.

Сиријски култови у другим провинцијама Римског царства углавном су остали ограничени на етничке Сиријце којима је стварање свјетске државе омогућило знатно већу мобилност и шансу за остваривање својих потенцијала на ширем нивоу. Бројни становници ове источне земље живјели су по свим крајевима Империје као трговци, војници, робови, државни службеници, ослобођеници итд. Без обзира на промјену окружења, ови људи су најчешће остајали ревносно привржени боговима своје матичне земље. У вјерској оданости се огледао и патриотизам на неки начин. Иако лојални поданици Царства, Сиријци су одржавали везе са домовином и обожавали индигене пантеоне (Drijvers, 1981: 255). Слична ситуација је била и са

закључци историографије да се у Непобједивом Сунцу огледају религијски утицаји Истока и његових оријенталних култова (Hijmans, 2024: 10, 74–75, 1391 Plate 187.4–187.7).

култом Елагабала. Житељи Емесе су боравили по разним провинцијама државе али је малобројност њихове популације у емиграцији утицала на скромне остатке побожности према домаћем соларном култу, првенствено у самом Риму и у Африци (Turcan, 1996: 177–178). Значајан изузетак представља Панонија као један од стубова одбране Империје на Дунаву. Војни потенцијал ове пограничне провинције је постао круцијалан током маркоманских ратова и владавине Марка Аурелија (161–180). Стални ратови са Маркоманима, Квадима, Јазигима и другим германским племенима прилично су исцрпили снагу Царства (Barkóczy, 1980: 100–101). Била је потребна допуна људства и долазак нових свјежих трупа. Због тога је цар приликом повратка из Сирије довео кохорту од хиљаду стријелаца из Емесе. Ова помоћна војна јединица је око 176. године смјештена у римску колонију Интерцису¹⁰ у провинцији Доњој Панонији (Cumont, 1956: 112; Thomas, 1980: 192). Војни гарнизон у овој битној тачки на систему дунавског лимеса је изгледа додатно ојачао границу и за вријеме императора Комода, током 184/185. године (Kádár, 1962: 18–19). У сваком случају, створиле су се прилике за масовније поштовање култа Елагабала у срцу Европе. Прекретницу је означила појава Луција Септимија Севера и његов долазак на римски трон у турбулентним тренуцима након пропасти династије Антонина.

Често се култ Елагабала веже искључиво за истоименог цара који је владао од 218. до 222. године. Ипак, обожавање Баала из Емесе је имало своју традицију и неколико деценија уназад. Кључно је било да овај сиријски бог добије неку врсту подршке од врха власти у Царству. То се и десило за вријеме династије Севера, иначе наклоњене скоро свим тзв. оријенталним култовима. Оснивач династије је покренуо цијели процес.¹¹ Због тога није

¹⁰ Савремена локација колоније је Дунајуварош (Dunaújváros) у Мађарској, 70 km од Будимпеште.

¹¹ Луције Септимије Север је потицао из угледне аристократске породице из афричког града Lepcis Magna. У вријеме цара Марка Аурелија дошао је у Рим и почео да стиче успјешну политичку каријеру једног провинцијског младића који тежи ка сенаторском сталежу. На самом почетку Комодове владавине добио је команду над легијом IV Scythica у Сирији. То је била најугледнија од три римске легије стациониране на простору Сирије. Налазила се недалеко од Зеугме која пресијеца Еуфрат, те најближе Антиохији као престоници провинције. Млади Септимије је сигурно искористио овај период до 182. године да обиђе Сирију и тада је посјетио Емесу и њен чувени храм посвећен Елагабалу. Овај обилазак се показао као пресудан. Када му је као управнику Лугдунске Галије умрла прва жена 187. године, он је за нову супругу изабрао баш Јулију Домну, кћерку Јулија

изненађење што је Панонија постала један од центара поштовања Елагабала у држави.¹² Међутим, ова религија је остала споредна и сачуван је мали број споменика у панонским војним камповима (Thomas, 1980: 192). Њих су по правилу посветили војници или неки цивилни царски званичници. У томе се не огледа само побожност Сиријаца према индиговом богу, него и жеља да се покаже оданост цару и новој владарској династији (Drijvers, 1981: 248). Кохорта стријелаца из Емесе у Интерциси је сада имала своју суграђанку Јулију Домну на мјесту римске царице. Та чињеница је свакако морала утицати на буђење вјерског жара међу њима. О томе свједочи један изузетно вриједан натпис из ове римске колоније на дунавском лимесу: *Deo / [So]li Aelagabalo pro / [s]alute imp[er]atorum L. Sep[er]timii Severi / [P]li(i) et M. Aur[elii] Antoni(ni) Pi(i) e[t] Sep[er]timii Gatae (!) Caes[ar]is Aug[ustorum] c[on]s[ul]o[rum] (milliaria) Anto(nina) Hemes(enorum) c[on]s[ul]ium R[omanorum] s[agittariorum] / [cu]l[us] sub Baebio Caeciliano / [leg]ato Au[ug]ustorum praeest Q. Mod[estus] Q[uintus] f[ilius] Quirina (tribus) Rufinus trib[unus] / [tem]plum a solo extruxit¹³* (Fitz, 1959: 240, nr. 7; Kádár, 1962: 20). Текст говори о изградњи храма посвећеног Елагабалу у Интерциси. Дедикант је високи војни заповједник из кохорте од хиљаду стријелаца из Емесе, а натпис је

Басијана као тадашњег врховног свештеника Елагабаловог култа у Емеси (Birley, 2002: 1–76; Turcan, 1996: 177). Из овог брака су ускоро рођена два сина, Каракала и Гета, будући римски цареви. На тај начин је свештеничка породица из Емесе постала саставни дио владарске династије Севера.

¹² У љето 191. године Септимије Север је постављен за управника Горње Паноније са сједиштем у Карнунтуму. Стратешки и војни значај ове провинције са три легије која се налазила сјеверно од Италије био је круцијалан. Септимије је максимално искористио ове предности у судбоносним догађајима након Комодовог убиства 192. године. Његова војска га је прогласила за цара и он је одлучио да крене у поход на Рим. Марш је био муњевит и ефикасан, Дидије Јулијан је напуштен од преторијанаца и убијен, а Септимије Север признат за императора 193. године. Нови цар је круну дуговао првенствено својим оданим панонским трупам које су га подржале у преломним и опасним тренуцима. Зато је знао да их богато награди за лојалност, као и цијелу провинцију. Систем дунавског лимеса је значајно учвршћен и ојачан, док је економија видно напредовала. Панонија је током владавине династије Севера доживјела највеће благостање у читавом турбулентном III вијеку (Birley, 2002: 83–102; Barkóczi, 1980: 100–103).

¹³ Богу Сунцу Елагабалу, за здравље царева Луција Септимија Севера Побожног и Марка Аурелија Антонина Побожног, и Септимија Гате (!), цезара (ових) августа, прва коњичка кохорта Антонинова, Хемесенаца (из Емесе), римских грађана, стријелаца, којом под заповједништвом Бебија Цецилијана, намјесника августа, командује Квинт Модије Руфин, син Квинтов, из племена Квирин, трибун, подигла је овај храм од темеља.

постављен за здравље цара Луција Септимија Севера и његових синова Каракале и Гете са титулама цезара. Иако је епиграфски споменик најчешће датиран у 199. годину, постоји могућност да заправо потиче из 202. године.¹⁴ У сваком случају, натпис је непроцењиво свједочанство о постојању Елагабаловог светилишта у Интерциси. Осим Паноније, култ Елагабала је био значајније заступљен још у самој престоници Царства. То је показатељ све важније улоге Емесе у оквиру државе.¹⁵ У Риму је функционисала уређена свештеничка хијерархија овог сиријског бога. Из тога се може закључити да је у граду егзистирала релативно бројна група Елагабалових вјерника. Сачувано је неколико епиграфских споменика који помињу свештеника култа у вријеме цара Септимија Севера. Један такав натпис гласи: *Ti. Iullo (sic) Balbillo / s. Sol. Elagabali, / Eudemon lib. / patrono optimo*¹⁶ (Dessau, 1902: 172, nr. 4330). Дакле, Јулије Балбил је обављао службу свештеника Сола Елагабала у Риму крајем II и почетком III вијека. Споменик је подигао ослобођеник Еудемон за овог свештеника као свог патрона. На ријечи Елагабал су видљиви трагови оштећења који упућују на покушај намјерног брисања. То је сигурно посљедица *damnatio memoriae* коју је култ касније доживио са пропашћу омрзнутог истоименог цара (218–222). Други натпис је такође занимљив: *aquila / Soli / Alagabalo / Iulius Balbillus*¹⁷ (Dessau, 1902: 172, nr. 4329). Помен орла указује да је свештеник Јулије Балбил можда свом богу посветио неку представу ове птице као врло препознатљивог Елагабаловог симбола.

Култ је доживио сличан развојни пут и за вријеме царевог сина и насљедника Каракале (211–217). Овај император је Емеси даровао почасну

¹⁴ Септимије Север се 202. године вратио у Рим након пет година проведених на Истоку. Тамо је успјешно ратовао са Партијом, те обишао Египат као величанствену земљу. Послије преласка у Европу, враћао се путем уз дунавски лимес и том приликом посјетио и своју некадашњу провинцију Горњу Панонију. Долазак римског цара је био прави повод за низ свечаности и јавних радова који су показивали лојалност према вољеном владару (Birley, 2002: 129–144). У таквим околностима је и изградња Елагабаловог храма у Интерциси могла да обухвати исти временски период.

¹⁵ Цар Луције Септимије Север је на самом почетку своје владавине, око 194. године, подијелио Сирију на двије мање провинције. Поред тзв. Шупље Сирије (Coele Syria), створена је провинција Syria Phoinice чија је престоница постала управо Емеса (Halsberghe, 1972: 50).

¹⁶ Тиберију Јулу Балбилу, свештенику бога Сола Елагабала, Еудемон, ослобођеник, (постави овај спомен) најбољем заштитнику (покровитељу).

¹⁷ Орао, богу Сунцу Елагабалу, Јулије Балбил.

титулу колоније и италско право (Halsberghe, 1972: 41). Не изненађује овакав поступак према родном граду царева мајке Јулије Домне. Он је могао само да стимулише ревносно обожавање Елагабала међу царичиним сународницима широм државе. Каракала је 212. године повео један погранични рат на Дунаву против Квада, Јазига, Карпа, Вандала и других варварских племена. Иако је Дакија представљала главно поприште сукоба, одједи кризе су се осјетили и у Панонији. Спроведени су значајни радови на учвршћењу и додатном јачању дунавског лимеса. Стога и царева посјета Панонији 214. године сигурно има везе са овим догађајима (Barkóczy, 1980: 102–103). Правовремене и ефикасне мјере су владару омогућиле комфор да прогласи величанствену побједу и тријумф, мада је у питању био гранични рат за истјеривање варвара преко римске државне међе. У оваквом историјском контексту треба сагледавати један натпис из Интерцисе у Доњој Панонији: *Pro salute et victoria / Germ(anica) imp(eratoris) Caes(aris) M. Aur(elii) Severi / Antonini Pi(i) felicis Aug(usti) / Parth(ici) m(a)x(im)i, Brit(annici) max(im)i, Germanic(i) / m(a)x(im)i, pontif(ici)s max(im)i, p(atris) p(atriciae), trib(unicia) pot(estate), /⁵ co(n)s(ulis) IIII, deo patrio Soli Ela/gabalo mil(ites) coh(ortis) (milliariae) Hem(esenorum) Anton(iniana)e / dedicatum opus X Kal(endis) Sept(embres) Messala et Sabino co(n)s(ulibus)*¹⁸ (Fitz, 1959: 259; Kádár, 1962: 20). Наведени конзулски пар омогућује да епиграфски споменик датујемо у период од 214. до 216. године. Подигли су га војници више пута помињане кохорте хиљаду стријелаца из Емесе у част царева побједе на Дунаву. Због тога Каракала носи епитет побједника над Германима, али и Партима и Бритима. Ратнички карактер царева цјелокупне владавине напросто зрачи из читавог натписа. Врло је важна посвета Елагабалу као завичајном богу, *deo patrio*. Ова формула недвосмислено потврђује да је ријеч о страном соларном божанству које су Емесанци поштовали као заштитника и свемоћног патрона из свог родног сиријског града. Јасно је у којој мјери је ова помоћна војна јединица са Истока утицала на религијску и етничку слику панонске Интерцисе. На крају, Каракалин едикт из 212. године о давању римског грађанског права свим слободним поданицима Царства имао је и политичку тежњу ка стварању наднационалне свјетске империје. Ова тенденција према

¹⁸ За здравље и германску побједу императора цезара Марка Аурелија Севера Антонина Побожног Срећног Августа, Парћанског највећег, Британског највећег, Германског највећег, врховног свештеника, оца отаџбине, у посједу трибунске власти, конзула по четврти пут, божанству отаџбине – Солу Елагабалу, војници емесанске Антонинове кохорте (хиљадите) посветише ово дјело 10 дана прије календа септембарских за конзулата Месале и Сабина.

универзалној држави се огледала и на пољу религије као све израженија склоност ка синкретизму (Tugcan, 1985: 65). Такви трендови ће се драстично одразити у вјерској политици једног новог римског императора из бочне гране породице Севера.

Цар Каракала је убијен 217. године у једној завјери током свог похода на Истоку. Наслиједио га је Опелије Макрин (217–218), преторијански префект који је и стајао иза уроте (Мирковић, 2014: 511–513). Међутим, нови император је погрешно процијенио своју тренутну ситуацију. Као човјек из коњичког сталежа није могао да рачуна на подршку владајуће сенаторске елите у држави, док је војска имала врло изражену династичку наклоност према вољеној породици Севера. Због свега тога Макрин није отишао у Рим него је остао на Истоку. Како Каракала није имао мушких потомака, нови цар је одлучио да протјера Јулију Домну и преостале чланове њене породице у родну Емесу. Та наредба се испоставила као кобна грешка за њега. У свом природном окружењу царица мајка је одмах почела да кује планове о повратку у царску палату. Када је Макрин сазнао за постојање завјереничких идеја, ова утицајна и велика жена је одузела себи живот (Halsberghe, 1972: 59). Али, то није био крај моћи за сиријске жене из њене уже породице. Наиме, Јулија Домна је имала сестру Јулију Мезу која је опет имала двије кћерке, Јулију Соемију и Јулију Мамеју. Свака сестра је у свом браку добила по једног сина. Тако је Соемија родила Авита Басијана, а Мамеја Басијана Алексјана (Dio Cass. LXXIX.30.2-3; Hdn. V.3.3). Ови младићи су стицајем посебних околности касније постали римски цареви. Несумњиво су све ове доминантне жене из сиријске Емесе позитивно утицале на ширење бројних култова поријеклом са Истока по читавом Царству (Thomas, 1980: 192). Међутим, изгледа да Јулија Домна као римска царица није била посебно заинтересована за пропагирање култа Елагабала из њеног родног града. Она је више дјеловала као права римска матрона, окружена грчким и латинским пјесницима и интелектуалцима на двору. Зато је њена сестра Меза била итекако ревносна за очување старе вјековне традиције, па су њени млади унуци као једини директни мушки потомци наслиједили положај Елагабалових свештеника (Tugcan, 1996: 178). Пошто је Авит Басијан био нешто старији, преузео је породичну улогу врховног свештеника бога Елагабала.¹⁹ Њега је Меза сада искористила како би вратила

¹⁹ Врло је проблематично име овог младића које се у разним формама појављује у историјским изворима. Рођен је 204. године, изгледа у Риму, као Варије Авит Басијан. Мајка му је била Јулија Соемија из Емесе, а отац Секст Варије Марцел из

своју породицу на власт. Раширила је причу како је њен унук заправо Каракалин син, те да је овај бивши цар више пута спавао са њеном кћерком Соемијом током боравка у Риму. Уз знатну количину новца и познату наклоност војске према династији Севера остварила је свој циљ. Легија III Галика у близини Емесе се побунила и прогласила младог свештеника за цара као Марка Аурелија Антонина. Ово име је намјерно изабрано јер је и Каракала носио идентично владарско име. Макрин је покушао да одмах реагује али је поражен у битки недалеко од Антиохије. Побјегао је са бојног поља у намјери да пређе у Европу али је ухваћен у Халкедону. Ускоро је убијен заједно са својим сином Дијадуменијаном (Dio Cass. LXXIX.31-40; Hdn. V.3-4). Тако је четрнаестогодишњи дјечак из женске линије династије Севера постао нови римски цар 218. године (Cumont, 1956: 114).

Након побједи у одлучујућој бици, млади Марко Аурелије Антонин је свечано ушао у Антиохију. Исплатио је новчану награду својим војницима и тако их спријечио да опљачкају и разоре славну сиријску престоницу. Иако се цар у свим званичним документима представљао као син Каракале и унук Септимија Севера, Дион Касије га намјерно назива Лажним Антонином (Dio Cass. LXXX.1-2). Такав надимак одсликава свијест учених савременика да отац младог императора није био бивши владар Каракала, него Секст Варије Марцел из сиријске Апамеје. Без обзира на то, разни фактори су довели до занимљиве ситуације да један младић у исто вријеме носи титулу римског цара и врховног свештеника бога Елагабала. Антонин није хтио да се одрекне било које од ових функција, већ је имао намјеру да их доведе у склад. Иако није желио да напусти свог бога у Емеси, положај римског цара

сиријског града Апамеје. Захваљујући брачној вези са женом из породице римске царице, Варије Марцел је за вријеме Септимија Севера обављао неколико важних функција у самом Риму и провинцијама. Тако је његов син могао бити рођен у Риму током трајања неке магистратуре. Само име новог врховног свештеника одаје његово оријентално поријекло. Гентилициј Варије је романизовани облик арапске ријечи за Мјесец, док надимак Басијан потиче од аутохтоне свештеничке титуле за бога Елагабала у Емеси. Видјели смо да се и врховни свештеник из времена Септимија Севера, отац Јулије Домне и Јулије Мезе, звао Јулије Басијан (Turcan, 1985: 13; Birley, 2002: 134). Након што је 218. године постао цар, узео је званично име Марко Аурелије Антонин по угледу на Каракалу као свог наводног оца. Међутим, каснији извори су почели да га називају Елагабал по богу којег је поштовао. Прилагођавањем овог соларног божанства грчком језику, настала је верзија Хелиогабал коју преузимају и досљедно користе латински писци наративних извора (SHA *Heliogab.* I.1; Eutr. VIII.22; Aur. Vict. *Caes.* 23; Ferguson, 1970: 52). Уз додатне надимке који се понекад јављају, искрсава широк спектар имена која се односе на исту историјску личност.

је подразумијевао да се он налази у Вјечном Граду. Због тога је Марко Аурелије Антонин спровео своју замисао да у Рим са собом понесе бетил као симбол и инкарнацију самог бога (SHA *Heliogab.* I.6-7; Aug. Vict. *Caes.* 23). Црни камен из Емесе је стављен у украшену кочију коју су вукла четири коња. Овај приказ је имитирао римског бога Сола и његову квадригу (Tutcan, 1996: 178). Тек у оваквој пратњи, свечана дворска поворка на челу са самим царем кренула је на дуго и споро путовање из Емесе у Рим. Цијела процесија је ишла копненим путем који је Антонин искористио за промоцију своје религије. Из Сирије је ушао у Малу Азију, а у Таурусу је посветио један храм богу Елагабалу (Halsberghe, 1972: 65). Док је колона стигла до западне Анадолије, година је већ била на измаку. Зато је цар одлучио да зиму проведе у Никомедији и сачека прољеће како би повољније вријеме омогућило безбједан прелазак флоте у Европу. Боравак у овом малоазијском граду је утрошио само за обављање свештеничких обреда у част Елагабала, док је државничка питања рјешавала његова администрација и моћна баба Јулија Меза. Антонин је носио само источњачку луксузну одјећу коју му је прописивала служба врховног свештеника, одбијајући римску тогу. Тако обучен је свакодневно вршио свете обреде, жртвујући за бога и играјући око олтара уз пратњу музичких инструмената (Hdn. V.5.3-4). Није послушао ни савјете своје бабе Мезе да је неприкладно да један цар такав уђе у Рим. Како би припремио грађане престонице за свој долазак, наредио је да се направи његов портрет у природној величини док приноси жртве за Елагабала у виду бетила, и то у свештеничкој оријенталној ношњи. Та слика је постављена у Сенат изнад статуе Побједе, на мјесту гдје је сваки сенатор приносио уобичајене жртве прије уласка на сједнице (Hdn. V.5.5-7). Приликом јавног ритуала требало је прво упутити молитве Елагабалу а онда осталим боговима. Свакако су ове царске мјере изазвале прва незадовољства. За то вријеме, Антонин се са доласком прољећа искрцао у Тракију и наставио путовање копном преко Балкана ка Апенинском полуострву. Кретао се и уз линију дунавског лимеса, па је попут својих претходника Септимија Севера и Каракале посјетио провинцију Панонију (Barkóczy, 1980: 103). Одатле се упутио према југу и коначно закорачио у Италију. Поворка са царем и бетилом је стигла у Рим најраније у јулу 219. године, што значи да је вјерски поход укупно трајао око годину дана. Антонинов долазак у престоницу је обиљежен и серијом новчића који носе легенду *Adventus Augusti* и приказују императора како улази у град на коњу, у пуној војничкој опреми и са копљем у руци. С обзиром да је новац иначе коришћен као ефикасно средство за промоцију разних политика међу свим поданицима Царства, и у овом

случају можемо препознати чисту пропаганду (Tugcan, 1985: 106–108). Слика јесте одраз онога што су Римљани замишљали као идеалан приказ, али она у ствари прикрива много суровију истину. Рим је добио владара дјечака без икаквог ратничког или политичког искуства који је дошао као њежни свештеник страног бога у источњачком луксузном руху, управо онаквог како нам је описао савременик Херодијан.

Ипак, млади император се на почетку своје владавине потрудио да испуни бар нека оптимистична очекивања поданика. Својим представљањем је покушао да се уклопи у норме које је одређивао његов положај и тадашњи друштвени систем. Тако аверси новца кованог широм државе чувају традиционални облик царевог имена: IMP. CAES. M. AVR. ANTONINUS PIVS FELIX AVG.²⁰ (Mattingly, Sydenham & Sutherland, 1938: 24). Званично име Марко Аурелије Антонин и уобичајена титулатура, као и присутни епитети, не упућују уопште на његову свештеничку функцију. Он је на првом мјесту био римски цар. Новци и бисте императора из прве године владавине тенденциозно репродукују његов портрет који је скоро идентичан са Каракалиним ликом. Тиме се одржавала званична верзија о Каракали као царевом правом оцу, те додатно јачао династички легитимитет породице Севера.²¹ Такође, сачувани су новчићи који носе легенду IOVI CONSERVATORI²² (Icks, 2011: 81–88).²³ Дакле, врховни римски бог Јупитер

²⁰ Император Цезар Марко Аурелије Антонин Побожни Срећни Август.

²¹ Цар Каракала је, као и његов отац Септимије Север, деификован након смрти. То је био још један додатни разлог да се Марко Антонин званично представља као његов син и легитимни наслједник на престолу. Постојао је посебан свештенички колегијум, *sodales Antoniniani*, који је био задужен за редовно одржавање култа царске породице. Епиграфски извори свједоче о интензивном старању за одавање божанских почести Каракали и Септимију Северу као царевом оцу и деди, како у самом Риму тако и у провинцијама. Тиме се јачао углед и моћ династије, али са друге стране су и поданици на тај начин исказивали своју оданост тадашњем владајућем императору. Ипак, због уздизања страног оријенталног култа Елагабала и кршења римских религијских норми, млади Марко Антонин није деификован послије убиства него је, напротив, проклет кроз осуду успомене (Fishwick, 2002: 198–199).

²² Јупитеру Чувару или Јупитеру Заштитнику.

²³ Такође, побједа над бившим царем Макрином је обиљежена серијом новца са посветом Марсу Побједнику, старом римском богу рата. Из прве двије године владавине Марка Антонина сачувани су и примјери новчића са представама Фортуне, Сола и појединих обоготворених древних римских врлина. Сав овај нумизматички материјал из ковница у Риму показује намјеру младог императора да

је још увијек био заштитник владара и читавог Царства. Утицајна баба Јулија Меза је одмах покушала да уговори брак за свог младог унука како би тиме још учврстила власт династије. Врло брзо након доласка у Рим, Антонин је оженио Јулију Корнелију Паулу из једне од најугледнијих аристократских сенаторских породица у Граду (Dio Cass. LXXX.9.1-2; Halsberghe, 1972: 73; Turcan, 1985: 144). Вјенчање је помпезно прослављено уз бројне гладијаторске игре и такмичења, а популација престонице је добила и новчане награде (Dio Cass. LXXX.9.1-2). Овај дипломатски брак је требао да донесе двоструку корист. Њиме се цар најближе повезивао са владајућом моћном елитом у држави, а са друге стране из ове заједнице се очекивао син и будући наследник престола.

Међутим, прекретница се десила крајем 220. године када је Марко Аурелије Антонин започео свој рад на религијској реформи. По његовом налогу, Сенат га је тада изгласао за врховног свештеника бога Елагабала у самом Риму (Icks, 2011: 41). Одмах је постало јасно да је циљ ових промјена био постављање страног соларног божанства на врх римског пантеона, чак изнад свемоћног Јупитера (Dio Cass. LXXX.11.1; Drijvers, 1981: 247; Мирковић, 2014: 514; Вукадиновић, 2014: 405). Нумизматичка и епиграфска грађа потврђују нови курс у вјерском развоју. Бројни новчићи на реверсу носе текстове: INVICTVS SACERDOS, SVMMVS SACERDOS или SACERD. DEI SOLIS ELAGAB.²⁴ (Mattingly, Sydenham & Sutherland, 1938: 24). Доминира царева свештеничка титула за Сола Елагабала, уз епитете попут непобједивог и врховног свештеника. Сав новац овог типа је допуњен представом императора који стоји пред олтаром и приноси жртве свом богу. Обучен је у своје источњачке свештеничке хаљине а у десној руци држи нејасан предмет који највјероватније приказује грану чемпреса, биљке која је у Сирији била посвећена Сунцу (Turcan, 1985: 149). Илустративан је и један натпис из Рима: [hon]ori im[p. / M.] Aurel[i]i Anto/[n]ini Pii Felicis Aug., / [sa]cerd. amp[l.] invic/ti Solis Elagaba/[li, p]ont. max., trib. pot. / ..., cos. III, p. p., / [s.] p. q. R.²⁵ (Dessau, 1892: 115, nr. 473). Поред званичне титуле pontifex

стекне подршку у војсци и покаже се као традиционални владар (Icks, 2006: 172–173).

²⁴ Непобједиви свештеник, врховни свештеник, свештеник бога Сунца Елагабала.

²⁵ У част императора Марка Аурелија Антонина Побожног Срећног Августа, врховног свештеника Непобједивог Сунца Елагабала, врховног понтифекса, носиоца трибунске власти, конзула по трећи пут, оца отаџбине, и Сената и народа римског.

maximus коју аутоматски добија са царском круном, Антонин уводи и положај врховног свештеника Непобједивог Сунца Елагабала, sacerdos amplissimus. С обзиром да текст помиње владара који трећи пут обавља дужност конзула, натпис се може датовати у 220. годину. Није потпуно јасно зашто се император одлучио за покретање вјерске реформе баш у овом тренутку. Свакако је био нешто старији и сигурнији у своју власт и положај, а можда је и чекао завршетак градње новог светилишта достојног да се у њега стави камен бетил (Icks, 2011: 41–43). Централни величанствени храм, тзв. Елагабалиум, подигнут је на Палатину, одмах уз царску палату (SHA *Heliogab.* III.4; Turcan, 1996: 179). Тако је Марко Антонин могао сваки дан да одлази на богослужења и потпуно се преда свом богу. Други мањи храм је изграђен у предграђу Рима, на локалитету званом ad Spem Veterem (Hdn. V.6.6; Halsberghe, 1972: 75). Цијели овај религијски покрет није представљао потпуну новину у историји античких цивилизација на Медитерану. Као што је на почетку речено, египатски фараон Аменхотеп IV (око 1350–1334) је спровео сличну трансформацију постојеће религије у II миленијуму старе ере. Дакле, проблем је лежао у царевом приступу и методама којима се користио за остваривање властитих вјерских циљева.

Антонин је покушао да постави Елагабала на прво мјесто у римском пантеону по сваку цијену. То је подразумијевало смјену Јупитера са привилегованог положаја, мјеру без преседана у цјелокупној дотадашњој римској историји. Таква одлука је рушила саме темеље побожности и вјерског система који се сматрао заслужним за све успјехе државе у претходним вијековима. Природно су ове реформе морале жестоко увриједити оне поданике Царства који су били одани традиционалним вриједностима и старој религији (Turcan, 1996: 179–180; Icks, 2011: 39–40). Кршење древних римских норми се драстично исказало кроз царев брачни живот. Он се почетком 221. године развео од прве супруге Јулије Корнелије Пауле, и оженио весталку Аквилију Северу.²⁶ Иако су весталке по закону

²⁶ Веста је била једно од званичних римских божанстава у државном пантеону. То је богиња огњишта и вјечне ватре која симболише дуговјечност Рима. Носила је почасни епитет Мајке и била патрон и заштитница свих Римљана. У Риму јој је подигнут храм кружне основе, на самом Форуму. Нису постојала Вестина светилишта у другим градовима државе, једноставно се свето огњиште за све римске грађане налазило у престоници. Према вјерском календару, сваке године је 9. јуна свечано обиљежаван празник у част богиње, тзв. Vestalia. Установљен је свештенички колегијум од шест дјевица весталки које су биле дужне да се брину о јавном огњишту у храму и непрестано одржавају свету ватру. Весталке је бирао врховни свештеник, pontifex maximus, и старао се о исправном обављању вјерских

биле обавезне да служе само богињи Вести и строго чувају своју невиност, император се надао да ће се из брака велике римске свештенице и врховног свештеника Елагабала родити божанска дјеца којој ће највише приличити да у будућности наслиједе владарску круну (Dio Cass. LXXX.9.3; SHA *Heliogab.* VI.6-7; Turcan, 1985: 168–169). Ово насиље над римским јавним моралом је потврђено и теогамијом када је цар вјенчао свог бога Елагабала за Минерву – Атину.²⁷ Брак са Аквилијом Севером је представљао свјесно нарушавање државне религије и дрско ругање старим обичајима и традицији.

Ускоро је млади Антонин организовао нови брак за свог бога. За невјесту је овај пут изабрана картагинска Уранија, Небеска богиња (Dio Cass. LXXX.12.1). Извори нам говоре да се ради о владарки звијезда и неба која је поистовијећена са Мјесецом (Hdn. V.6.4-5). Њена статуа је донесена из Картагине у Рим, заједно са знатним богатством и златом у виду мираза. Раскошне свечаности и славље су уљепшали брак између Сунца и Мјесеца као сасвим природну и логичну заједницу. Заправо, у питању је сјеверноафричка богиња Танит у синкретистичком споју са семитском божанском супругом Баала из Сирије (Drijvers, 1981: 248). У романизованој форми она је постала Небеска Јунона, Iuno Caelestis (Turcan, 1996: 180). Ово божанство су Римљани поштовали у двојаком својству, као краљицу неба и симбол Мјесеца, те богињу плодности (Halsberghe, 1972: 94). Вјерски синкретизам је одиграо важну улогу у идентификацији више богиња са сличним атрибутима и обиљежјима.²⁸ Мада Херодијан саопштава да Елагабалу није одговарао сувише ратнички карактер богиње Атине, није

обрета. Док су се налазиле на тој функцији, свештенице су биле подвргнуте врло строгим правилима култа, до таквих детаља који су им прописивали одјећу и начин уређивања косе. Међу овим старим нормама, које изгледа сежу уназад све до најраније римске прошлости, можда и најбитнија се односила на обавезно чување чедности весталки (Scheid, 2003: 50–166).

²⁷ Цар је из Вестиног храма изнио паладијум, свети камен који је симболизовао саму богињу Атину – Минерву и за који се вјеровало да га је из Троје донио у Лацијум легендарни Енеја. Паладијум је премјештен у Елагабалов храм на Палатину и свечано вјенчан са бетилом као оличењем соларног бога из Емесе (Hdn. V.6.3; Halsberghe, 1972: 89–90).

²⁸ Још један сродан примјер пружа натпис из колоније Интерцисе у Доњој Панонији. Он свједочи да су војни заповједници из кохорте од хиљаду стријелаца из Емесе подигли храм Дијани Тифатини у исто вријеме кад и свом соларном богу Елагабалу, почетком III вијека у доба цара Септимија Севера. Иако је Дијана Тифатина изворно потицала из Кампаније, у натпису се очигледно ради о оријентализованој форми неке сиријске богиње Мјесеца и супруге Елагабала (Fitz, 1959: 240, пр. 6; 260).

дошло до њиховог развода. Разлог за нову теогамију је био много дубљи. Оштећени споменик из Рима, можда скромни остатак храма на Палатину, може да пружи објашњење. Елагабал је исклесан у виду камена бетила на коме стоји орао. Са страна је окружен рељефима два женска божанства чији су ликови знатно окрњени. Али, војничка опрема на једној фигури упућује на Минерву – Атину, док се друга идентификује као Јунона – Уранија – Небеска богиња (Turcan, 1985: 174). Оваква комбинација је одражавала планску имитацију званичне Капитолске тријаде. Сол Елагабал је заузео мјесто Јупитера уз Јунону и Минерву, те га симболично детронизовао са врха римског пантеона. Државна религија је тако доживјела озбиљан ударац и промјену.

Млади цар је био веома религиозан и посветио је свој живот примарно служењу богу Елагабалу. Свештеничка функција је преузела примат до те мјере да је потпуно занемарио своје владарске дужности и обављање неопходних државних задатака (Нау, 1911: 267). Понашао се у складу са прописима који су дефинисани положајем врховног свештеника Елагабала, чак и када је такво држање било недостојно једног римског императора. Стално је носио источњачке хаљине сиријских свештеника, а да би био што чистији током богослужења обрезао се и није јео свињско месо (Dio Cass. LXXX.11.1-2). Свако јутро је одлазио у храм на Палатину и приносио већи број бикова и оваца на жртву. Изљевао је и течне жртве па се вино мијешало са крвљу убијених животиња и текло низ олтаре. Цар је након тога у друштву жена из Сирије занесено плесао око жртвеника уз заглашујућу музику свих врста инструмената (Hdn. V.5.8-10; Turcan, 1996: 179). Ови обреди су се обављали јавно уз присуство угледних људи из сенаторског и коњичког staleжа. Тако су Римљани имали прилику да непосредно посматрају један типичан оријентални култ у свом граду и престоници Царства.²⁹

²⁹ Све религијске свечаности осим комуникације вјерника са боговима имају основни циљ да успоставе везу између самих људи, оних који обављају ритуале и обичних учесника или гледалаца. Обреди изазивају различите врсте емоција али су увијек доминантни осјећаји наде у божанску милост и страх од божијег гњева и казне. У тзв. оријенталним култовима емоције и осјећај присуства бога током вјерских церемонија имају знатно већу улогу него у класичним грчко – римским култовима. Због тога религијске свечаности на римском Истоку користе низ метода како би утицале на побожност и буђење екстатичног заноса окупљених вјерника. Пјевају се посебне свете пјесме, изговарају молитве и химне боговима, свештеници носе специјалну одјећу и костиме, пали се ароматично биље и тамјан уз жртве, свира гласна музика ударачких, жичаних и дувачких инструмената, у раскошним

Централни вјерски догађај одвијао се у јулу мјесецу, на врхунцу љета. Тада је бетил вожен у церемонијалним кочијама са упрегнутим најљепшим бијелим коњима од средишњег култног мјеста на Палатину до споредног Елагабаловог храма у предграђу Рима. Процесија је ишла симболично баш у периоду године када је Сунце достизало зенит своје снаге и енергије на земљи. Ритуална возња је била допуњена низом раскошних свечаности, трком коња у кочијама, позоришним представама, гозбама и великодушном подјелом разних драгоцености и хране окупљеном римском народу. Посебно је био важан тренутак када је цар трчао уназад држећи узде коња који су без возача вукли свети камен у украшеној и позлаћеној кочији (Hdn. V.6.6-10; Turcan, 1996: 181–183). На тај начин је Елагабалу указивана нарочита почаст јер је наводно сам бог управљао кочијом и показивао своју наклоњеност владару. Нумизматички материјал тог периода потврђује вијести из наративних извора. Сачувани су римски новчићи који приказују камен бетил на којем стоји орао и којег у кочији вуку четири упрегнута коња. На другој верзији новца бетил је окружен са четири свечана сунцобрана током возње у квадриги. Ове представе прате и текстови: CONSERVATOR AVG. и SANCT. DEO SOLI ELAGABAL.³⁰ (Mattingly, Sydenham & Sutherland, 1938: 24–25, Plate II, nr. 12, 19). Промјена званичне религије је веома упадљива. Сада је Елагабал умјесто Јупитера поштован као заштитник владара и читавог Царства. Што се тичало самог Марка Аурелија Антонина, религијска реформа је спроведена до краја.

Не знамо готово ништа о резултатима цареве вјерске активности изван самог Рима. Извори не свједоче о прихватању реформи по провинцијама осим једне могућности у Панонији. Наиме, у Бригечију³¹ је регистрован натпис: deo Soli Alagabal. Ammudati, mil. leg. I Ad. bis p. f. cons[tantis] ...³² (Dessau, 1902: 172–173, nr. 4332). Епиграфски споменик је фрагментаран па не можемо прецизно да га датујемо. Остали натписи богу

процесијама службеници култа носе статуе или друге симболе богова, пале се бакље, пије вино и једе укусна храна итд. (Chaniotis, 2013: 169–175). И култ Елагабала је функционисао на сличан начин па је морао изгледати егзотично становницима Рима. Спорно је било то што је њихов владар обредно служио једном страном сиријском богу, а не домаћем римском.

³⁰ Заштитник цара; светом богу Сунцу Елагабалу.

³¹ Бригечиј (Brigetio) је антички римски град који се данас налази у Мађарској, близу мјеста Комаром (Komárom), на сјеверној обали Дунава.

³² Богу Сунцу Елагабалу, Аммудат, војник легије Прве помоћне, два пута достојне поштовања и вјерности, стабилног...

Елагабалу из Паноније упућују на претходни период, вјероватно владавину Септимија Севера или Каракале (Kádár, 1962: 21). Међутим, постоји и могућност да посвета потиче из времена Марка Аурелија Антонина (218–222). Знамо да је легија I Adiutrix била стационирана у Бригечију током читавог III вијека и да је имала важну војничку улогу на дунавском лимесу (Barkóczy, 1980: 102). Ипак, остаје непознато када је тачно ова римска легија добила почаст да се назове два пута побожном и оданом. У сваком случају, занимљива је ријеч *Ammudati* која се јавља на овом натпису легионара из Бригечија. Изгледа да се *Ammudati* односи на лични назив, највјероватније је то особа која је посветила натпис.

Недостатак извора упућује на неуспјех царевих вјерских реформи у провинцијама. Али, исто расположење је владало и међу становницима Рима. Незадовољство на религијском плану се пренијело и на остале аспекте живота и личности младог Марка Аурелија Антонина. Због тога су сви наши важнији наративни извори веома пристрасни у приказивању владавине императора. Савременици Дион Касије и Херодијан³³, као и аутор цареве биографије из IV вијека³⁴, свјесно настоје да га представе у што неповољнијем свјетлу. Таква намјера је изражена до те мјере да читајући њихова дјела помислимо да на римском престолу није сједио човјек него чудовиште које је цијели живот посветило хедонизму и уништавању свега што су Римљани сматрали светим и узвишеним.³⁵ Зато се могу наћи подаци и

³³ Дион Касије је био грчки историчар из веома угледне породице из Никеје у Малој Азији. Имао је врло успјешну политичку каријеру у Риму. Млад је постао сенатор, управљао је над неколико провинција и обављао дужност конзула два пута. Херодијан је потицао из Антиохије у Сирији и такође је био царски сенатор. Као припадници елитне сенаторске аристократије у Царству, ова двојица историчара су сигурно били незадовољни рушењем вјековних римских традиција и обичаја, те су са презиром гледали на цареve религијске новотарије (Стевановић, 1968: 195–198).

³⁴ Биографију цара Антонина у серији царских животописа, *Historia Augusta*, саставио је Елије Лампридије о којем не знамо ништа. Спис је пун небитних детаља из владаревог приватног живота, уз врло мало историјски вриједних података. Доминирају морална осуда цара и истицање његових сексуалних изопачености. Биографија је посвећена Константину Великом а циљ је био да се Марко Антонин представи као бескомпромисни монотеиста који покушава да угаси стару римску религију. Тако је Елије Лампридије погрешно преносио у III вијек њему савремену монотеистичку тенденцију IV вијека (Вукадиновић, 2014: 402–404).

³⁵ Антички историчари и биографи су имали правило да типски описују римске цареve као добре или лоше. Личност Марка Антонина је посебно извргнута руглу и

о култу Елагабала који апсолутно не морају бити тачни. Примјер је детаљ да је цар свом богу приносио људске жртве, посебно дјецу угледних аристократа из читаве Италије. Њих је наводно убијао ако су имали жива оба родитеља а затим гатао по њиховим утробама и тако испитивао вољу бога (SHA *Heliogab.* VIII.1-2; Dio Cass. LXXX.11). Људске жртве јесу постојале у религији неких семитских народа али је Рим забранио обављање тих обреда много прије Марка Антонина. Посебно је тешко прихватити одвијање таквих ритуала у јавности у самом Вјечном Граду, нарочито јер је прорицање из жртвене утробе животиња чисто римска пракса која није донијета са Истока (Hay, 1911: 280; Turcan, 1985: 153–154; Icks, 2011: 68–69). Слична ситуација је и са осталим чудним причама попут оне тврдње Диона Касија да је цар затварао у Елагабалов храм лава, мајмуна и змију а затим им убацивао људске гениталије (Dio Cass. LXXX.11). Такве вијести морамо узети са великом дозом сумње као показатеље који можда добро одсликавају пристрасност наших наративних извора.³⁶ Лик младог императора је тако систематски унакажен да је већ у IV вијеку остала само успомена на владара од кога су сви имали велика очекивања, али који је свој кратки живот провео искључиво у разврату и неморалу (Eutr. VIII.22; Aug. Vict. *Caes.* 23).

Царева непопуларност у Риму је била очигледна. Због тога су Јулија Меза и људи из његовог окружења покушали да некако смире опште незадовољство. Моћна владарева баба је имала централну улогу у његовом

максимално уклопљена у пристрасни калуп злог владара. Постоје три главна фактора на којима наративни извори заснивају своју негативну слику. Први је оријентално сиријско поријекло императора. Оно се одлично слаже са јаким римским стереотипом о источњацима као slabим и феминизираним људима. Због тога Дион Касије у својој *Римској историји* цара више пута назива његовим изворним именом Авит Басијан или Лажни Антонин, Асирац и Сарданапал (Dio Cass. LXXX.1.1; 11.2). Друга ствар је женственост владара који као типични оријенталац и хомосексуалац потпуно одудара од пожељног идеала римског мушкарца и војника. Трећу оптужбу чине неумјерени луксуз и развратан живот цара који су разорили сваку врлину у њему и учинили га монструмом недостојним римског трона и славе (Icks, 2008: 477–488).

³⁶ Све бизарне приче о царевом животу су вриједне једино због тога што пружају сликовиту представу о уобицајеној римској перцепцији преступничког дјеловања. Главни преступ Марка Антонина је било кршење свете традиције и постављање једног чисто страног бога на врх римског пантеона. Тиме се опасно нарушавала дуга и чврста веза између царске власти и званичне државне религије. Сваки император је као pontifex maximus требао да се стара о одржавању службене вјере. Занемаривање тог правила је представљало прекршај који младом цару Римљани нису могли опростити (Beard, North & Price, 1998: 255–256).

разводу од Аквилије Севере. Марко Антонин се оженио по трећи пут 221. године, а за невесту је сада изабрана Анија Фаустина из веома угледне аристократске породице (Dio Cass. LXXX.9.4; Halsberghe, 1972: 90–91). Политичка тенденција брака је била јасна, требало је стишати гњев поданика који је изазвало светогрђе над врховном весталком. Са друге стране, нова царска супруга је можда могла ближе повезати отуђеног императора са владајућим сенаторским слојем римског друштва. У исто вријеме, Меза је правила излазну стратегију убјеђујући свог унука да постави наследника. Тако је цар те 221. године формално усвојио свог првог рођака Басијана Алексјана као сина. Дванаестогодишњи савладар је добио титулу цезара и ново владарско име Александар Север (Dio Cass. LXXX.17.2-3; Hdn. V.7.1-5; SHA *Heliogab.* XIII.1-2; Icks, 2011: 53–55). Његов углед у војсци и народу је био значајан, нарочито јер га је мајка Јулија Мамеја одгајала на традиционални римски начин а не као свештеника бога Елагабала (Hdn. V.7.5). Све ове мјере су представљале посљедње покушаје мудре старе Мезе да спаси владавину свог првог унука Марка Антонина.

Међутим, показало се да је млади цар био врло тврдоглав и да није желио да одустане од својих вјерских идеја. Тиме је полако остао без подршке свих људи из династије осим сопствене мајке, властољубиве и развратне Јулије Соемије. Антонин се развео од треће супруге Аније Фаустине и вратио се весталки Аквилији Севери (Dio Cass. LXXX.9.4). Тако је још једном доказао да не мари за старе римске обичаје и да га интересује само поштовање соларног бога. Један натпис из тог периода је илустративан: *imp. Caes. div[i Antonini Magni] fil., divi Sever. Pii ne[pos] M. Aurelius An[toninus P. F.] Aug., sacerdos amplissi[mus dei invicti Solis] Elagabali, pontif. max., [tr. pot. V, cos. III, p. p., et] imp. Caes., M. Au[rell. Antonini f., divi Antonini] Magni nepos, [divi Severi Pii pronepos, M. Aureliu]s Alex[ander] ...*³⁷ (Dessau, 1892: 116, nr. 475). Овај текст са фрагмента бронзане плочице потиче вјероватно из 222. године када је Марко Аурелије Антонин носио титулу августа а његов усвојени син и савладар Александар Север титулу цезара. Види се да је Марко Антонин обављао функцију врховног свештеника Непобједивог бога Сола Елагабала и у посљедњој години

³⁷ Император Цезар, син божанског Антонина Великог, унук божанског Севера Побожног, Марко Аурелије Антонин Побожни Срећни Август, врховни свештеник бога Непобједивог Сунца Елагабала, врховни жрец, с петом трибунском моћи, четврти пут конзул, отац отаџбине, и император Цезар, син Марка Аурелија Антонина, унук божанског Антонина Великог, праунук божанског Севера Побожног, Марко Аурелије Александар...

владавине, што свједочи да је до краја живота остао вјеран својим религијским идеалима. Када је, осјетивши угроженост свог положаја, почео да прави завјере како би убио рођака Александра Севера, кап је прелила чашу општег незадовољства. Против цара су се побунили и преторијанци те га ухватили заједно са мајком Јулијом Сомијом. Један римски император је доживио највећу срамоту у историји Царства. Осамнаестогодишњи владар је са мајком обезглављен а затим су њихова тијела предата свјетини. Лешеви су унакажени и вучени по улицама Рима, а онда бачени у канализацију па у ријеку Тибар како никада не би били достојно сахрањени (Dio Cass. LXXX.20; Hdn. V.8.8-10; SHA *Heliogab.* XVII.1-7). У овако суровом односу као да се огледала сва мржња Римљана која се постепено акумулирала током четири године, па у тренутку експлодирала. Сенат је одмах донио наредбу о осуди царева успомене и брисању његовог имена из свих јавних текстова јер је осрамотио и укаљао иначе часно име претходних Антонина.³⁸ Тако је у марту 222. године неславно завршена владавина Марка Аурелија Антонина, а наслиједио га је још један дјечак, његов први рођак Александар Север са само тринаест година (Робер, 2009: 48). Одгојен на другачији начин и поучен лошим искуством свог претходника, нови цар је одмах поништио вјерске реформе. Камен бетил је враћен назад у Емесу, а Елагабалов велики храм на Палатину је посвећен Јупитеру Осветнику (Turcan, 1996: 183; Icks, 2011: 60). Овај епитет Јупитера је симболично упућен можда баш култу Елагабала чија се владавина римским пантеоном завршила са пропашћу његовог цара заштитника. Древни римски врховни бог је поново засјео на трон.

Религијска доктрина Марка Антонина је представљала неуспјелу новину у тадашњем римском свијету. Због тога је наилазила на неразумијевање савременика, као и каснијих историчара. Аутори наших наративних извора често намјерно или несвјесно погрешно тумаче многе детаље из царева култне праксе (Cumont, 1956: 114). Напросто нису довољно

³⁸ Осуда успомене, *damnatio memoriae*, спроведена је на свим врстама споменика. Од 92 сачувана натписа са именом владара широм Царства, на 40 су видљиви трагови намјерног брисања имена. Неки оштећени натписи су касније искориштени као грађевински материјал у друге сврхе. Само шест царевих статура је преживјело уништење складиштењем у депое у Риму, остале статуе су разбијене или преправљене у портрете Александра Севера. Бројни новчићи из источних ковница државе су претопљени или је царев лик на њима елиминисан. Такође, име Марка Антонина је уклоњено из свих јавних анала. Због заједничке судбине, и његова мајка Јулија Сомија је прошла кроз исти процес осуде успомене (Varner, 2004: 188–195).

познавали један страни сиријски култ. Са друге стране, историчари из XIX и прве половине XX вијека извели су неке нетачне закључке слиједећи управо овакве пристрасне изворе. Тако је доминирао став да је цар покушао да наметне монотеистичку религију бога Елагабала, те да његова вјерска реформа није успјела јер монотеизам није одговарао духу оног времена, првој половини III вијека (Нау, 1911: 96, 276). Међутим, детаљна анализа свих извора доказује да то није био случај. Поменути Херодијанов опис главне религијске свечаности у јулу мјесецу пружа податак да су иза кочије са каменом бетилом ношене статуе свих осталих богова у раскошној процесiji (Hdn. V.6.8). Таква сцена се никако не може повезати са искључивим монотеизмом, већ са хенотеизмом у коме су сва друга божанства подређена врховном богу Елагабалу (Turcan, 1996: 182). Дакле, император јесте промијенио поредак римског пантеона тако што је на чело поставио Елагабала умјесто Јупитера, али дефинитивно није укинуо дотадашњи државни пантеон, што би се подразумијевало у правом монотеизму (Icks, 2011: 52). Осим тога, писац цареве биографије из IV вијека изричито наводи да је Марко Антонин обожавао и Велику Мајку, те пренио њен црни камен и остале свете предмете у Елагабалиум на Палатину. Обављао је ритуалне тауроболије, обрезао се и учествовао у свим обредима са свештеницима галима (SHA *Heliogab.* VII.1-3). Иако други извори не помињу ове детаље, они врло лако могу бити истинити јер су сродни оргијастички култови са разузданим слављима били кадри да можда привуку владареву пажњу и наклоност (Вукадиновић, 2014: 406–407). Тако би и клање бикова и овнова у оквиру тауроболије и криоболије представљало сасвим природан и прихватљив обред. Дион Касије објашњава да се млади цар обрезао у складу са свештеничким правилима у култу Елагабала, а да је његова жеља да потпуно одсијече своје гениталије узрокована изопаченом феминизираношћу (Dio Cass. LXXX.11.1). Вјероватно је у питању још једна злонамјерна оптужба против Антонина која није тачна, посебно јер је јасно забиљежено да је император кроз своја три брака планирао дјецу и легитимног насљедника престола. Имајући у виду да су се Кибелини свештеници гали у екстатичном вјерском заносу понекад кастрирали у спомен на трагично страдалог Атиса, ова Дионова вијест можда посредно свједочи у прилог тези да је цар поштовао Велику Мајку Богова. У сваком случају, данас је у историографији одбачена претпоставка о владаревом монотеизму, него се говори о хенотеизму.³⁹

³⁹ Елије Лампридије износи још један занимљив детаљ у биографији Марка

Доста расправе је изазвало и питање узрока за пропаст царевих вјерских реформи. У центру његове дјелатности био је синкретизам као оличење тежње ка уједињењу многих сличних култова у склопу тзв. паганског монотеизма (Halsberghe, 1972: 67). Неки историчари су сматрали да је Марко Антонин прерано форсирао ту тенденцију, те да је она потпуно сазрела тек пред крај III вијека у вријеме цара Аурелијана (Thomas, 1980: 192). Ипак, хронолошки период од око пола вијека није био довољан да толико промијени римско друштво и омогући нам једноставно тумачење. Император је дефинитивно направио крупне грешке у свом приступу врло осјетљивој и комплексној ствари. Сиријски култови никада нису били директно укључени у званичну државну религију него су остајали лични избор вјерника широм Царства, нарочито етничких заједница самих Сиријаца. Покушај цара да на силу уведе култ Елагабала из Емесе морао је да се заврши трагичним неуспјехом (Drijvers, 1981: 243). Разлог за његову несмотреност дјелимично морамо тражити у чињеници да се радило о дјечаку који апсолутно није познавао религијски живот у западној половини Царства (Нау, 1911: 286). Ступајући на престо са само 14 година, он је био најмлађи цар у дотадашњој римској историји. Владавину је окончао са 18 година и јасно се показало да младић свештеник није имао довољно животног нити државничког искуства да се носи са изазовима које је наметао положај суверена свјетске Империје. Живот у неограниченом луксузу и раскоши могао је само да додатно ослаби моћ здравог и мудрог расуђивања код вјерски занесеног дјечака. Поред тога, Марко Антонин се потпуно предао свештеничким дужностима и запоставио државне обавезе. Због тога његову владавину није обиљежио ниједан рат, никакве политичке или економске реформе, добри закони, административна рјешења итд. (Icks,

Антонина који не помиње ниједан други извор. Наиме, цар је веома волио да вози кочије па је у њих упрезао разне животиње. Једном приликом је упрегао лавове и назвао се Великом Мајком (SHA *Heliogab.* XXVIII.1-3). Иако не можемо бити сигурни у тачност овог податка, сцена вјерно репродукује један од најпознатијих споменика посвећених римској богињи плодности, мајчинског женског принципа и владарки дивље природе. То је чувена бронзана фигура из Рима која се данас чува у Метрополитен музеју у Њујорку. Велика Мајка сједи у кочијама које вуку два лава са разјапљеним чељустима. Богиња је обучена у дугу хаљину и на глави има неку врсту вела и посебну круну, *corona muralis*. У десној руци држи култну посуду патеру за излијевање течних жртви, док јој је лијева рука на музичком инструменту тимпану. Још увијек су видљиви скромни трагови позлате на скулптури која датира из II вијека (Vermaseren, 1977: 39, nr. 205, Plate CIII-CV). Фигура је прави примјер Велике Мајке као тзв. Господарице лавова.

2011: 35). У први план су изашли Антонинова религија, приватни живот, сексуални скандали и постављање недоличних људи на важна управљачка мјеста. Римљани засигурно нису хтјели таквог цара и зато су му се сурово осветили.

Ипак, вјерска активност Марка Аурелија Антонина није остала без посљедица на каснији историјски развој. Послије пола вијека, цар Аурелијан (270–275) ушао је у Емесу и поклонио се Елагабалу у знак захвалности за извојевану побједу над краљицом Палмире, Зенобијом (Turcan, 1996: 183). Погрешно је из тога извући закључак да је Непобједиво Сунце, које је поштовао овај император, заправо још једна верзија локалног сиријског Баала из Палмире, Емесе или било којег града. Аурелијан је имао јасну политичку визију да поново уједињено Римско царство додатно учврсти и на пољу религије. Зато је морао да тежи ка култу универзалног соларног божанства које би било прихватљиво за све поданике државе, а не да намеће неког регионалног или градског бога (Latte, 1960: 350; Ferguson, 1970: 54). Он је био довољно mudar и далековид владар да уочи грешке које је направио Марко Антонин пет деценија раније, те да их нипошто не понови. Због тога су његове религијске реформе спроведене поступно, темељно и у складу са духом оног времена.⁴⁰ Аурелијан је из новог соларног култа избацио све оријенталне и сиријске елементе који би га могли везати за Палмиру или Емесу. Увођењем суштинских промјена направио је једно право синкретистичко соларно божанство које је ипак есенцијално било римско. Због тога су и све реформе осмишљене у савршеној вјерској хармонији са старим римским обичајима и ритуалном праксом. Само такав бог је могао бити прихваћен у Царству, а реформа успјешна. Касније је и цар Константин Велики ревносно поштовао ово Непобједиво Сунце и веома често га представљао на свом новцу. Нумизматички материјал са почетка IV вијека носи текстове: *Soli Invicto Comiti*, *Soli Invicto Comiti Domini Nostri*,

⁴⁰ Аурелијан је 274. године усталичио новог бога на челу римског пантеона под службеним називом *Deus Sol Invictus*. Тиме је Непобједиво Сунце постало званично државно божанство у Римском царству. Саграђен је нови величанствени храм у престоници и установљене почасне игре, *Agones Solis*, које су се одржавале сваке четврте године у част бога Сунца. Такође, основан је нови свештенички колегијум који је требао да се брине о исправном одржавању култа и свих вјерских обреда. Ови свештеници, *Pontifices Dei Solis*, бирани су из редова сенаторске аристократије и били су потпуно одвојени од осталих религијских колегијума и других култова. Цар је овим реформама дао израз постојећој вјерској тенденцији ка синкретизму и тзв. паганском монотеизму, заправо хенотеизму (Halsberghe, 1972: 138–148).

Soli Invicto Aeterno Augusto⁴¹ итд. (Gavrilović Vitas, 2021: 143–144). Као што је свемоћно Сунце владало цијелим универзумом, непобједиви Константин је суверено управљао овоземаљским свијетом и Римским царством. Мудри император није случајно изабрао непобједивог бога за свог патрона и заштитника војске. Међутим, крајем своје владавине Константин се све више приближавао монотеистичком хришћанству,⁴² а Sol Invictus је полако почео да губи свој значај. Империјом је убрзо загосподарило једно ново Сунце Правде, како је Исус Христос назван у божићној химни.

Dimitrije Trifković

THE CULT OF ELAGABALUS IN THE ROMAN EMPIRE

Summary

Elagabalus was the Sun god of the Syrian city of Emesa, modern Homs. He was essentially a local version of the solar god Baal, who dominated the pantheon of the broader Levantine region. Elagabalus was represented and worshipped in the form of a black betyl stone, thereby sublimating both solar and chthonic qualities as the supreme deity in Emesa. The cult remained confined to its native area until the direct annexation of Syria into the Roman state. At the end of the 2nd century, emperor Marcus Aurelius transferred a cohort of a thousand archers from Emesa to Pannonia to strengthen the Danube limes. This additional military unit was stationed in Intercisa. That colony, alongside the capital Rome, became a centre of worship of Elagabalus throughout the Empire. Several epigraphic and archaeological monuments from these two cities, dating from the reigns of emperors

⁴¹ Непобједивом Сунцу Пратиоцу, Непобједивом Сунцу Пратиоцу Нашег Господара, Непобједивом Сунцу Вјечном Августу.

⁴² Христијанизација Римског царства је свакако била постепен и сложен процес. Пагани све до краја IV вијека остају већина у војсци и становништву. Након битке код Милвијског моста 312. године, те издавања Миланског едикта наредне године, цар Константин није постао прави хришћанин. Он је и после тога наставио да обожава Сола и представља га на новцу као личног заштитника и чувара Царства. Међутим, промјена је била све видљивија како је одмицала Константинова дуга владавина. Император је користио своју моћ врховне власти да као патрон пружи вјерску толеранцију хришћанској цркви и материјално је много помогао. Дјела попут ослобађања од обавезе плаћања пореза или великих градитељских подухвата на подизању нових цркава су итекако ојачала положај хришћанства у држави. Царева наклоност је била врло очигледна и није могла остати без дубоких последица када се радило о тако моћном владару. Константин Велики је усмјерио процесе у правцу који ће до краја тог IV вијека суштински промијенити религијску слику Римског царства (MacMullen, 1984: 43–51).

Septimius Severus and Caracalla of the Severan dynasty, have been preserved. Quite valuable are the findings that confirm the existence of a temple dedicated to Elagabalus in the colony of Intercisa. A turning point was the accession to power of the fourteen-year-old Marcus Aurelius Antoninus (218–222), later known as Heliogabalus. Due to a series of historical circumstances, this boy held the post of high priest of the god Elagabalus in Emesa, as his grandmother, Julia Domna, Roman empress and wife of Septimius Severus, came from a hereditary priestly family in that Syrian city. Therefore, the inexperienced young man tried to use his position as Roman emperor to elevate Elagabalus to the head of the state pantheon. He built two prominent temples in the capital and proclaimed the Invincible Sun of Elagabalus as the supreme Roman deity, above Jupiter himself. Living by the rules of an Eastern cult and disregarding the centuries-old sacred traditions of the Roman people, he provoked the anger and hatred of the senatorial elite and the army in the Eternal City. An open revolt of the Praetorians broke out, and they killed their emperor in 222 AD. His decapitated body was dragged through the streets of the city and then thrown into the Tiber river. With the disgraceful death of Marcus Antoninus, his despised religious reform also came to an end. The betyl stone was returned to Emesa, and Elagabalus had significance only in the pantheon of his native land.

Key words: Elagabalus, Roman Empire, Emesa, Marcus Aurelius Antoninus, Severan dynasty, Roman religion.

ИЗБОРИ

- Aur. Vict. *Caes. – Liber De Caesaribus of Sextus Aurelius Victor* (1994). Liverpool: Liverpool University Press, translated with an introduction and commentary by H. W. Bird.
- Dessau, H. (1892). *Inscriptiones Latinae Selectae*, vol. I. Berolini: Weidmannos.
- Dessau, H. (1902). *Inscriptiones Latinae Selectae*, vol. II, Pars I. Berolini: Weidmannos.
- Dio Cass. - *Dio's Roman History IX* (1961). Cambridge, Massachusetts – London: Harvard University Press – William Heinemann LTD, with an english translation by Earnest Cary, The Loeb Classical Library 177.
- Eutr. – *The Breviarium ab Urbe Condita of Eutropius* (2011). Liverpool: Liverpool University Press, translated with an introduction and commentary by H. W. Bird.
- Hdn. – *Herodian of Antioch's History of the Roman Empire. From the Death of Marcus Aurelius to the Accession of Gordian III* (1961). Berkeley & Los Angeles: University of California Press, translated from the Greek by Edward C. Echols.

- Mattingly, H. – Sydenham, E. A. & Sutherland, C. H. V. (1938). *The Roman Imperial Coinage, Vol. IV, Part II – Macrinus to Pupienus*. London: Spink & Son LTD.
- SHA *Heliogab.* – *The Scriptores Historiae Auguste* vol. II (1924). Cambridge, Massachusetts – London: Harvard University Press, with an english translation by David Magie, The Loeb Classical Library 140.
- Vermaseren, M. J. (1977). *Corpus Cultus Cybelae Attidisque (CCCA) III. Italia – Latium*. Leiden: E. J. Brill.

ЛИТЕРАТУРА

- Букадиновић, С. (2014). Једна царска биографија посвећена Константину Великом. *Истраживања*, 25, 401–410.
- Мирковић, М. (2014). *Историја Римске државе: од Ромула, 753. године пре Христа, до смрти Константина, 337. године нове ере*. Београд: Службени гласник.
- Робер, Ж. Н. (2009). *Стари Рим*. Београд: Clio.
- Срејовић, Д. – Цермановић-Кузмановић, А. (1987²). *Речник грчке и римске митологије*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Стевановић, Б. М. (1968). *Историја хеленске књижевности: од Александра до Јустинијана*. Београд: Научна књига.

*

- Barkóczy, L. (1980). History of Pannonia. In: Lengyel, A. – Radan, G. T. B. (eds.) (1980). *The Archaeology of Roman Pannonia*. Kentucky – Budapest: The University Press of Kentucky – Akadémiai Kiadó. 85–124.
- Beard, M. – North, J. & Price, S. (1998). *Religions of Rome. Volume 1 – A History*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Birley, A. R. (2002). *Septimius Severus. The African Emperor*. London – New York: Routledge.
- Bowersock, G. W. (1983). *Roman Arabia*. Cambridge, Massachusetts – London: Harvard University Press.
- Chaniotis, A. (2013). Staging and Feeling the Presence of God: Emotion and Theatricality in Religious Celebrations in the Roman East. In: Bricault, L. – Bonnet, C. (eds.) (2013). *Panthée: Religious Transformations in the Graeco – Roman Empire*. Leiden – Boston: Brill. 169–189.

- Cumont, F. (1956). *The Oriental Religions in Roman Paganism*. New York: Dover Publications.
- Drijvers, H. J. W. (1981). Die Dea Syria und andere Syrische Gottheiten im Imperium Romanum. In: Vermaseren, M. J. (ed.) (1981). *Die orientalischen Religionen im Römerreich*. Leiden: E. J. Brill. 241–263.
- Ferguson, J. (1970). *The Religions of the Roman Empire*. London: Thames and Hudson.
- Fishwick, D. (2002). *The Imperial Cult in the Latin West. Studies in the Ruler Cult of the Western Provinces of the Roman Empire, Volume III: Provincial Cult, Part 1: Institution and Evolution*. Leiden – Boston – Köln: Brill.
- Fitz, J. (1959). Der Besuch des Septimius Severus in Pannonien im Jahre 202 u. Z. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, XI, 237–263.
- Gavrilović Vitas, N. (2021). *Ex Asia et Syria. Oriental Religions in the Roman Central Balkans*. Oxford: Archaeopress Publishing.
- Halsberghe, G. H. (1972). *The Cult of Sol Invictus*. Leiden: E. J. Brill.
- Hay, J. S. (1911). *The Amazing Emperor Heliogabalus*. London: Macmillan and Co.
- Hijmans, S. E. (2024). *Sol. Image and Meaning of the Sun in Roman Art and Religion*, Volume I-II. Leiden – Boston: Brill.
- Hvidberg-Hansen, F. O. (2007). *'Arṣû and 'Azîzû. A Study of the West Semitic "Dioscuri" and the Gods of Dawn and Dusk*. Copenhagen: The Royal Danish Academy of Sciences and Letters.
- Icks, M. (2006). Priesthood and Imperial Power. The Religious Reforms of Heliogabalus, 220-222 AD. In: de Blois, L. – Funke, P. & Hahn, J. (eds.) (2006). *The Impact of Imperial Rome on Religions, Ritual and Religious Life in the Roman Empire*. Leiden – Boston: Brill. 169–178.
- Icks, M. (2008). Heliogabalus, a Monster on the Roman Throne: The Literary Construction of a "Bad" Emperor. In: Sluiter, I. – Rosen, R. M. (eds.) (2008). *KAKOS, Badness and Anti – Value in Classical Antiquity*. Leiden – Boston: Brill. 477–488.
- Icks, M. (2011). *The Crimes of Elagabalus. The Life and Legacy of Rome's Decadent Boy Emperor*. London – New York: I. B. Tauris.
- Kádár, Z. (1962). *Die kleinasiatisch – syrischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn*. Leiden: E. J. Brill.
- Kaizer, T. (2013). Identifying the Divine in the Roman Near East. In: Bricault, L. – Bonnet, C. (eds.) (2013). *Panthée: Religious Transformations in the Graeco – Roman Empire*. Leiden – Boston: Brill. 113–128.
- Latte, K. (1960). *Römische Religionsgeschichte*. München: C. H. Beck'sche

Verlagsbuchhandlung.

MacMullen, R. (1984). *Christianizing the Roman Empire (A.D. 100–400)*. New Haven and London: Yale University Press.

Rives, J. B. (2007). *Religion in the Roman Empire*. Oxford: Blackwell Publishing.

Scheid, J. (2003). *An Introduction to Roman Religion*. Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press.

Stefanović, D. (2020²). *Stari istok: i beše poput ptice u kavezu. Istorija i kultura starog istoka*. Beograd: Evoluta.

Ševalije, Ž. – Gerbran, A. (2009). *Rečnik simbola: mitovi, snovi, običaji, postupci, oblici, likovi, boje, brojevi*. Novi Sad: Stylos art – IK Kiša.

Thomas, E. B. (1980). Religion. In: Lengyel, A. – Radan, G. T. B. (eds.) (1980). *The Archaeology of Roman Pannonia*. Kentucky – Budapest: The University Press of Kentucky – Akadémiai Kiadó. 177–206.

Turcan, R. (1985). *Héliogabale et le sacre du soleil*. Paris: Albin Michel.

Turcan, R. (1996). *The Cults of the Roman Empire*. Oxford: Blackwell Publishers.

Varner, E. R. (2004). *Mutilation and Transformation. Damnatio Memoriae and Roman Imperial Portraiture*. Leiden – Boston: Brill.